

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 34, Şubat 2019, s. 377-392

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.4848>

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Rıfat GÜZEY

Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi A.B.D.

aguzey@kastamonu.edu.tr

OSMANLI TEKKELERİNDE İŞLEYİŞ VE EĞİTİM

Özet

Bu makalede, IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve XI. yüzyıldan itibaren de tarikatlar adı altında faaliyet göstermeye başlayan tasavvuf, kısaca “İslâm’ın zâhir ve bâtın hükümleri çerçevesinde yaşanan manevî ve içsel hayat tarzı” olarak tanımlanmaktadır. Tarikat ve tekke vasıtasıyla teşkilatlanan tasavvuf, insan topluluklarının maddî ve manevî bakımdan terakkilerinde âdetâ lokomotif görevi görmüştür. Aynı zamanda bir halk hareketi de olan tasavvuf, farklı yaklaşımlarıyla ayrışarak, kurmuş olduğu tarikat ve tekkeler vasıtasıyla hem fert hem de toplum plânında çok mühim hizmetler ifa etmiştir. Bu yapısıyla hemen her devirde genç-yaşlı, âlim-cahil, zengin-fakir, şehrli-köylü hemen her kesimden insanı bünyesinde eritip kaynaştırarak, onları aynı mefkûreye gönül veren Türk Milletini “İslâm Ahlâk Milleti” haline getirerek tüm dünyada Allah İsmi yayma konusunda gönüllü bir er haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Eğitim, Tekke, Medrese, Tarikat, Mutasavvıf, Osmanlı Devleti.

PROCESS AND EDUCATION IN OTTOMAN LODGES

Abstract

Mysticism, briefly “spiritual and inherent life style of Islam within the limits of the apparent and confidential terms”, that emerged in 9th century and active under the name of sects since 10th century was defined in this research. This mysticism which organized by means of sect and lodges led moral and financial advancement of human communities. Mysticism as a civil commotion separated by different approaches and performed many significant duties via sect and lodges in

terms of community and units at the same time. This structure of mysticism combined people from every walk of life; young and old, rich and poor, urban and rustic that are parts of Turkish nation and turned them into "Islam Ethics Nation" to obtain volunteers spread the name of Allah all over the world.

KeyWords: Dervish Lodge, Dervish Order, Sufi, Ottoman Empire,

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz yıl Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 720'nci, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ise 95'inci yıl dönümüne rast gelmektedir ve her iki yıl dönümü de Türkiye'de çeşitli faaliyetlerle "resmen" kutlanacaktır. Kutlamalar Cumhuriyetimizin Osmanlı'nın bir devamı olduğunun resmen kabulü anlamına gelir mi? Tartışmalarından evvel dün ile bugünkü sosyal yapımız açısından sorulması gereken asıl önemli soru şudur; "peki ne olmuştur da 95 yıl içinde manevi ve sosyal alanda dönemi için büyük katkılar sağlamış tekkelerle ilgili olarak birbirine zıt ve birbirinden farklı iki yaklaşımla Tekke-Medrese (Mektep=Okul) kavgası benimsenmiştir?"

Bu sorunun cevabı şüphesiz "zaman" ve onun geliştirdiği toplumlararası etkileşim kavramıyla ilgilidir. Tarih kitaplarında zaman, genellikle birbirini takip eden "anlar" ve bu anlarda meydana gelen "olaylar" olarak kullanılır. Zamanın bu tarz kullanımı sonucu, tarih "ilk ve tek (biricik) olaylar listesi", yani bir değişme olarak ortaya çıkar. Böyle bir yaklaşım, çoğu kez, en az değişme kadar önemli bir kavram olan sürekliliği tamamıyla ihmal eder. Zaman, birbiri arkasına gelen anlar olarak ele alındığı gibi, zaman dilimleri ve dilimler içinde meydana gelen süreçler olarak da ele alınmaktadır. Bu durumda da, olaylar ve olgular, birlikte var oldukları düşünülerek gruplandırılmaktadır. Bu yaklaşımda vurgu, zaman akışında, birbirleriyle ilişkili olan olayların meydana getirdiği görüntüdedir. Başka bir deyişle, bir tarihi olay, devam edegelmiş bir olaylar grubu içinde yerine konularak, olayların oluşturduğu varsayılan bütünden veya devamlılıktan yararlanılarak açıklanmaktadır.¹ Hızla büyüyen ve teknoloji başta tüm alanlarda sıkışarak genişleyen milletlerin hayatındaki etkileşim de bir o kadar ve daha da hızla yayılmaktadır.

Tarih inceleme yönteminin zaman içinde gelişme ve olgunlaşması bir kaç evrede ele alınabilir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar olan ilk evrede, tarih bir olaylar dizisi olarak görülmüş ve geçmişte neler olduğunun bilinmesi ve bunların gelecek nesillere aktarılması, tarihle uğraşmanın asıl amacını oluşturmuştu. Bu yüzyılla birlikte başlayan ikinci evrede, tarihçiler, tarihi olgularla çalışmayı genellikle doyurucu bulmuş ancak, olgular üzerine sorular sorma ve bunlara cevap aramanın gereksiz hatta kötü bir şey olduğunu düşünmüşlerdi. "Tarihteki anlam" ın, tarihte saklı ve kendiliğinden belli olduğuna inanıyor ve bir tarih felsefesine sahip olma gereğini kabul etmiyorlardı.² Bu durumda, yaşanan olaylar, o olayları yaşayanlara bir değişme olarak görünecektir. Ancak bu hakkı kullanırken 'tarihi yargılama' gibi yaklaşımdan titizlikle sakınılmalıdır. Cumhuriyetin kurucularına ve onların zamanında yaşamış tarihçilere, yaptıkları ve yaşadıkları olayların neden daha çok bir değişme olarak görüldüğü, neden kendilerini

¹ Fatma Acun, "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Değişme ve Süreklilik", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999), 155-167'de yayınlanmıştır.

² Fatma Acun, "Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 42 (Kasım 1998), s.723.

"Osmanlı'dan tamamen farklı" gördükleri böylece daha anlaşılır olacaktır. Günümüz yönetici ve tarihçilerinin Osmanlı'ya karşı, neden Cumhuriyetin kurucularından ve o dönemin tarihçilerinden farklı bir yaklaşım içinde oldukları da, aynı şekilde açıklanabilir. Günümüzün yönetici ve tarihçileri, Cumhuriyetin kuruluşu öncesi ve sonrasında meydana gelen olaylara daha geniş bir zaman dilimi içinde bakabilme imkânına sahiptirler. Böylece, o zamanın olaylarını, dönemler ve süreçler olarak gruplandırmak ve değişimle birlikte devamlılığı da görmeleri mümkün olmaktadır.

Esas konumuz olan Tekkelerin beynimizde yer ettirilmiş mesajı, tutucu ve bağnaz dini bir eğitim kurumu olması doğrultusundadır. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde, İslâm medeniyetinde din eğitimi ile ilgili olarak üç kurum öne çıkmaktadır: Mescid, medrese ve tekke. Bu üç kurum bazen aynı külliyyede yer alırken bazen de bağımsız yapı veya yapılar topluluğu olarak görülmektedir. Bazen Mescid aynı zamanda medrese ve tekkenin görevini görmüş bazen de tekke olarak yapılan bir binaya vakfiye gereği atanan kişinin müderris olma şartının koşulması hizmetlerin bir çatı altında toplanmasına sebep olmuştur. Bazı Mescidlerin medrese, bazı tekkelerin de mescid görevi görmesi bir tarafa, genel durum değişmemektedir: Mescidler ibadetler için, medreseler ilmi faaliyetler için ve tekkeler ise tasavvufi-kalbi yolculuklar içindir.³

Selçuklu idâresinin dağıldığı, merkezi otoritenin hâkimiyetini kaybettiği, yerine beyliklerin kurulduğu bir dönemde her bir beylik teşkilatlı güçlere ihtiyaç hissetmiştir. Bozulan cemiyet nizâmı ve sancılı dönem içerisinde buhranlara mâruz kalan ve yaşadıkları sıkıntılı atmosferden sancılı duyan halk bu dönemde tekkelerin huzur verici atmosferine sığınmış, tekkelerin desteğini yanında hissetmiştir. Dönemin tasavvuf erbabı tekkelerine kapanmak yerine toplumun her kesimine hitap etmiş, cemiyet hayatındaki farklı meslek teşekkülleriyle işbirliği yapmış, halkın gündemini yakından takip etmiş, toplumsal yaraları sarmaya çalışmış, halka umut vermeye ve yol göstermeye çabalamıştır.⁴

Bu nedenle kuruldukları dönemdeki sosyal, psikolojik ve kültürel sıkıntıların açtığı yaraların tedavisinde kuruluş gayeleri olan "insana hizmet" noktasında üzerlerine düşen görevi fazlasıyla icra etmişlerdir.

Tekke yapısı ve işlevi

Arap ve Fars dillerinde rastlanılmayan bu kelimenin tam karşılığına Arap dilinde rastlanmamakla birlikte, Farslar Dergâh ve Hangâh kelimesini kullanırlar. El-Mu'cemü'l-vasîf'te de herhangi bir açıklama yapılmadan "tekye" kelimesinin Türkçe olduğu kaydedilmiştir.

İbn Cübeyr'in ve İbn Battûta'nın seyahatnâmeleri tarikatların oluşmaya başladığı dönemde yazılan ve tekkelere dair bilgi veren iki önemli kaynaktır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Osmanlı dönemi tekkeleriyle ilgili önemli bilgiler vardır. Bu tür bilgilerden tekkelerin ziraata elverişli geniş araziler üzerinde kurulduğu, zengin vakıflarla desteklendiği, sofa, odalar, Mescid, hamam, değirmen, abdesthane, mutfak, ambar, kütüphane, misafirhane, ahır, bağ, bahçe gibi birimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyelerde yer alan görevli isimleri olan (kapıcı, aşçı, değirmenci, bulaşıkçı, kilerci, ambarcı, kayyım, helvacı, ferrâş,

³ Mustafa Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, 2008 107-1

⁴ Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Tekkelerin Fonksiyonu", <http://yenidunyadergisi.com/>

çerâgî, kâtip, imam, müezzin, zâkir, virdhan, hatimhan, aşirhan, derviş vb.) tekkelerdeki çeşitli hizmetlere ışık tutmaktadır.⁵

Anadolu coğrafyasının Türkleşme ve İslâmlaşma süreci içinde, İslâm dünyasında daha önce var olup, Türklerle birlikte Anadolu'ya giren farklı tasavvuf geleneklerinin, bu gelenek mensubu abdal, derviş ve babaların önemli bir manevi güç oluşturduklarını; bunların halka nüfuz eden, tasavvuf yolu ile gönülleri kazanıp eğiten, irşat eden birer manevi önder rolü üstlendiklerini görüyoruz.

Tekke müntesipleri çok yönden çevrelerine rol model oldukları için, her geçen gün nüfuzlarını artırmış ve hatta birçoğu karizmatik liderler konumuna gelmiştir. Devlet erkânı, meslek erbâbı ve meslekî teşekküller ve çeşitli halk kesimleri tekke mensuplarının etrafında kümelenmişlerdir. Bunun sonucu olarak ta tekkelere verilen desteklerle tekke mensuplarının cemiyet hayatındaki itibarları artmaya başlamıştır.⁶

Bir yandan Haçlı ordularının saldırıları, diğer yandan Moğol istilâsının yıkımıyla sarsılan ve toplumsal sancılar içinde kıvranan Anadolu halkı tekkelerin güvenli liman hâline gelmeleriyle huzuru tekke atmosferinde bulmuştur.⁷

Tasavvufî kurumların başında gelen tekke ve tarikatlar, tarih boyunca sosyokültürel çeşitliliğin korunabilmesine katkıda bulunmuş, hoşgörü ve kardeşlik gibi evrensel değerlerin yaşatılmasında çok önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir.⁸

Tekke mensubu dervişler ve onların kurdukları merkezlerin İslâm'ın yayılmasında da aktif rol aldığı görülür. Özellikle XI. Asırdan itibaren fetih ordularının önünden giden dervişler, fethedilecek bölge halkı ile yakın temas sağlamışlar ve buralarda kurdukları tasavvuf merkezleri ile İslâm'ı yaymaya gayret etmişlerdir. Özellikle Türkistan'ın piri unvanıyla tanıdığımız Hoca Ahmed Yesevi, Türklerin İslâm'ı kabul edip dindarane bir hayat yaşamalarında çok büyük rol üstlenmiştir.

Halkın arasına karışan tekke mensupları saygın kişilikleriyle toplum fertleri arasında anlaşmazlıkları çözmüşler, davaların mahkemeye intikaline gerek kalmadan karşılıklı rıza ile hasımları barıştırmışlar, ordularla birlikte, hatta ordulardan önce farklı diyarlara gitmişler, fütuhât hareketlerine katılmışlar, dayanışma ruhundan yoksun halk kitlelerini aynı idealler etrafında kenetleyerek, merkezi otoritenin tesirinde yardımcı olmuşlardır. Bu tutumlarıyla tekke mensupları devlet için gerekli olan kan ve kol kuvveti yanında, irade ve iman birliğini gerçekleştirebilmek için gayret göstermişlerdir.⁹

Bu nedenle Osmanlıda ocaktaki askerlere leşker-i gaza (savaş ordusu), tekkedeki dervişlere ise leşker-i dua (dua ordusu) denilmiş ve padişahlar sefere çıktıklarında mutlaka askerin maneviyatını yükseltecek tekke mensuplarına da orduda yer vermişlerdir. Birinci Dünya

⁵ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Tekke" Maddesi, c. 40, s. 368-370

⁶ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, C. I, s. 52, İstanbul 1974.

⁷ Akdağ, age, s. 48; Osman Turan, "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi", c. II, s. 29.

⁸ Yavuz Demirtaş-Ramazan Kamiloğlu, "Tasavvufî Kurumların Fonksiyonları ve Türk Musikisine Katkıları", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2017/8(2) 192-207

⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zâviyeler", Vakıflar Dergisi, S.II (1942), İstanbul 1974, c. II, s. 290.

Savaş'ında ve Kurtuluş Savaşı'nda orduya katılıp cephede savaşan Mücahidin-i Mevleviyye Alayı bunun son örneklerindedir.

İlk sufiler genellikle gezgindiler. Çoğunlukla İslam coğrafyasının değişik bölgelerinde dolaşan bu grupların toplanmaları için bazı yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar genelde buldukları konuma göre adlandırılmışlardır. Müslüman ülkesinin sınırında yer alan ve bu ülkenin güvenliğini temin eden ileri karakol hizmeti veren yapılar “ribat” diye adlandırılmıştır. İlk ribat İran Körfezi'nde önemli bir alan olan Abadan bölgesinde kurulmuştur. Diğer taraftan özellikle Horasan bölgesinde seyyah dervişleri olduğu kadar tüccarları da konaklatan mekânlar olan 'hankâhlar' ise sufi grupların toplandığı bir diğer yapıdır. Bununla beraber şehirlerde kurulu olan yapılar, dervişler için birer barınak ve tasavvufî eğitimin yapıldığı okul konumundaydılar.

Tarikat ve tekkeler, içinde buldukları toplumun durumuna göre birtakım içtimaî (sosyal) fonksiyonlar ifa etmişlerdir. Toplumun bunalım içinde oldukları dönemlerde sosyal yapıyı teskin edici ve sosyal problemlere çözüm arayıcı bir rol üstlenen bu kurumlar, huzur ve barış dönemlerinde ise günümüz kulüp ve dernekleri gibi toplumun sosyalleşmesini sağlayan fonksiyonlar icra etmişlerdir. Hemen her sınıftan insanın kaynaşıp bütünleşmesine vesile olan bu kurumlar, bugünkü modern dünyanın hâla gerçekleştirmediği “İnsan Hakları Beyannamesi” adlı belgede varılmak istenen hedefleri yüzyıllar boyunca kendi içlerinde tatbik ettikleri gibi toplumun diğer katmanları arasında uygulanması-nın da yolunu açmışlardır.¹⁰

Fethedilen bölgelerde kurulan zaviyeler de, sosyal ve kültürel faaliyetlerin mihrâkı olmuş, zâviyelerinin yanında tesis ettikleri câmi ve medreselerle toplumun inkişâfına ve İslâm'ın tebliğine zemin hazırlamışlardır. Yol boylarında, ıssız geçitlerde, önemli kavşak noktalarında ve tenhâ yörelerde tesis edilen zâviyeler; içtimâî hayâtın huzûruna, fetihlerin başarıyla gerçekleşmesine ve bölgede siyâsî otoritenin tesisinde faydalı ve önemli atılımların gerçekleşmesine katkı sağlamışlardır.¹¹

Medreselere göre daha serbest bir öğrenim programına, ancak eğitim kurumu olarak sıkı ve bağlayıcı bir disipline sahip olan tekkeler toplumsal sınıfların her katmanına hitap etme hususunda geniş bir zemin bulmuşlardır. Medreseler belli seviyeden bilgi adamlarına hitap ederken tekkeler her seviyeden bilgi sahibine kapısını açmıştır. Bunun temel nedeni toplumdaki ideal insanın *bilen insan* değil, *kavrayan insan* tipine göre şekillenmek istenmesidir. Kavrayış/anlayış sahibi insan tipi, kendini bilen insan olacaktır. Kendini bilen insan hakkını bildiği kadar haddini de bilen insan olacağı için yaratıcısına ve yaratılmışlara karşı pozisyonunu bilmeyi ve korumayı hayatının aslı ölçüsü yapacaktır. Medrese ilminin önceliği Allah'ın kelâmını ve dinini doğru anlamak olduğu halde bu doğru bilgi, bilmeyenler ve daha çok bilenler karşısında pozisyonlandırılmaya açık ve mecburdur. Akıl ve gönül, bilgi ve irfan, teori ve hayat farkı medrese ile tekke arasında bölüşülmüş gibidir. Ancak medreseden yetişip tekkede gelişimini devam ettiren sayısız insan örneği bu iki kurumun sadece bir işbölümü anlamında farklılaştıklarını ve aralarında birbirini tamamlayan bir geçişkenliğin her zaman mümkün olduğunu göstermiştir.

Tekkeler ile medreseler arasındaki kesişmeyi Halveti tekkeleri üzerinden incelediğimizde iki husus karşımıza çıkmaktadır. İlki tekke iken medreseye dönüştürülen binalar meselesi, ikincisi ise tekke ve medrese mensuplarının aynı külliye içinde ortak kullanım alanlarına sahip

¹⁰ H. Kâmil Yılmaz, “Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar”, s. 66, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

¹¹ İrfan Gündüz, “Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri”, s. 20, Seha Neşriyat, İstanbul 1983.

olmaları meselesidir. XVI. yüzyılda İstanbul'daki Halveti tekkelerinden sadece birkaçının medreseye dönüştürüldüğü bilinmektedir.¹²

Ancak vakıf belgelerinde tekkelerin medreseye çevrilmemesi hususunda ikazların mevcudiyeti, tekkelerin medreseye dönüştürülmesi yönünde yükselen bir temayül olduğunu düşündürmektedir. Mesela Sokullu Mehmed Paşa Payas'ta yaptırdığı hangâhın medreseye dönüştürülmemesini vakfiyesinde şart koşar. Ancak vakfiyede hangâh diye bahsedilen tekke yapısının sonradan medreseye dönüştürüldüğü bilinmektedir.¹³

İki kurum arasındaki incelikli işlev farkı, bu kurumların temel unsurlarının adlarına yansıyan anlamlarda da kendini gösterir. Medrese hocasının “müderriş” olmasına mukabil tekkenin şeyhi bir “mürşid”dir; medrese öğrencisi “tâlip”, ama tekke mensubu bir “mürid”dir. Medrese öğrencisi ilmi talep ederken tekke müntesibi, irşad edileceği yönde hayatını düzenleme iradesini ortaya koyan kimsedir. Bilme ve yaşama boyutları bir ikileme dönüşmeksizin birbirinin yolunu açan ve birbirine yol gösteren iki değer olarak insanı olgunlaştırır. “Adabü'l-Mürîd” müellifi Ebu Necib Sühreverdî'nin “Tasavvufun başı ilim, ortası amel, sonu ise mevhibedir” şeklindeki belirlemesi oldukça aydınlatıcıdır. Kimi tekkelerin bir medrese gibi faaliyet gösterdiği, kimilerinde tekke şeyhinin aynı zamanda bir müderriş olma zorunluluğunun bulunması gibi uygulamalar tekkelerin tarihinde yadırganacak uygulamalar olmamıştır. Peygamberin tesis ettiği mescidin temel işlevleri cami, medrese ve tekkede bölüşülmüş olduğu için bunları birbirinin alternatifi olarak değil tamamlayıcısı olarak görmek dinî geleneğe ve maksada daha uygundur. Özellikle Osmanlılar zamanında fethedilen topraklarda cami ve medreseyi içeren külliyelerin kimi zaman bünyesinde kimi zaman da ayrı yerlerde olmak üzere tekkelerin tesisine önem verilmesi bu kurumların toplumsal dinî hayatın bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Zaman zaman meydana gelen kısır tartışmalar ve ifratlı davranışlar bu gerçeği değiştirmemiştir.

Anlaşılan tekke binaları darü'l-hadise dönüştürülebildiği gibi medreseye de çevrilebilmektedir. Ancak bir şeyhin bir medresede müderriş olması, darü'l-hadiste muhaddis olması kadar olağan bir şey olmasa gerek. Dolayısıyla bir tekkenin medreseye dönüştürülmesinden sonra şeyh ve dervişleri muhakkak kendilerine başka bir tekke bulmak durumunda kalmış olmalıdırlar.

Bunlara ilaveten darü'l-hadis yapısıyla tekke yapısının bütün birimlerinin ayrı olduğu ancak görevlilerin ortak olduğu durumlar da mevcuttur. Mehmed Ağa Teknesi'nde darü'l-hadis ve tekkenin külliye içinde farklı yerlerde bulunduğu ve caminin ortak kullanım alanı olması dışında, her iki yapının da birbirinden bağımsız olduğu düşünülmektedir. Yayabaşı-zâde Hızır İlyas, Şemsi Paşa Teknesi'nden sonra Mehmet Ağa Teknesi'nin şeyhliğini yürütürken, darü'l-hadisinde ise muhaddis olarak görev yapmıştır.¹⁴

Kuruluş döneminden itibaren Osmanlı devletinde Anadolu'ya göç eden şeyhlere ve dervişlere yöneticiler tarafından yakınlık gösterilmiştir. Devlet erkânı farklı vesilelerle

¹² İstanbul Soğukkuyu'daki Piri Mehmet Paşa Tekkesi ve Davutpaşa'daki Şah Sultan Tekkesi XVI. yüzyılda medreseye dönüştürülen tekkelerdendir. Sonraki yüzyıllarda Halveti Tekkeleri medreseye dönüştürülmeye devam edilmiştir. Cafer Ağa Medresesi, Koğacıdede Medresesi bunlardan birkaçıdır. Bu konuda geniş bilgi için: Bölükbaşı, "XVI., Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri", s. 148-150. lere geniş bilgilere ulaşılması mümkündür.

¹³ M. Baha Tanman, “Cafer Paşa Külliyesi”, s. 368

¹⁴ Habeşî Mehmet Ağa Vakfiyesi, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 3028.

meşâyihın fikirlerine başvurmuş, onları kanaat önderi olarak kabul etmişler, hayır dualarını almaya çalışmışlardır. Hem Selçuklular döneminde hem de Osmanlı hâkimiyeti döneminde dervişlerin bir kısmı gazilerle beraber fetihlere katılmış, bir kısmı Anadolu ve Balkanlar'ın köylerine, boş ve tenha yerlere yerleşerek ziraat, hayvancılık ve zanaatkârlıkla meşgul olmuş, yerleştikleri yerlerin imar, iskân ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Tarikat erbabının zaviyelerini genellikle sınır boylarında kurmuş olmaları, orduların hareketini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır.¹⁵

Tekkelerin cami-mescit, darü'l-hadis, medrese binalarıyla olduğu gibi banilerinin yaptırdığı saraylarla da yakın ilişkisi olabiliyordu. XVI. yüzyıldaki Halveti tekke banilerinden birkaçı tekkesini sarayının bahçesinde, bir kısmı ise sarayının çok yakınında inşa ettirmiştir. Bu durum tekke banilerinin sadece hayırsever baniler olmadığını, tarikatın doğrudan müntesibi olduğu kanaatini güçlendirmektedir. XVI. yüzyılda İstanbul'da Halveti tekkesi yaptıran banilerden Şah Sultan, Doğanca Ahmed Paşa ve Pe-rizad Hatun tekkesini sarayının bahçesinde; Ferruh Kethüda ise sarayının karşı tarafına inşa ettirmiştir. Bunlara göre daha az varlıklı olan Bezzazistan Atik Kethüdası Hacı Hüsrev ise tekkesini evinin bahçesinde yaptırmıştır.

Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Tekkesinde olduğu gibi Halveti tekkeleri, mensup oldukları külliye'deki darü'l-hadis, medrese, mescit, saray gibi birimlerle mekân yahut personel açısından müşterek birtakım noktalara sahipti. Buna ek olarak tekke mensupları külliye içindeki bütün birimlerin ortaklaşa kullandıkları imaret ve hamam gibi mekânlardan da yararlanıyorlardı. Tekke yaşantısında dervişlerin beslenme ihtiyaçlarının karşılanması önemli bir husustu. Ayrıca tekkeyle irtibatı olan, özellikle mübarek gün ve gecelerde tekkeye gelip giden kişilere ikramlarda bulunulması da gerekebiliyordu. Bu ihtiyaçlar tekkelerin kendi matbahları (Mutfakları) vasıtasıyla karşılanabildiği gibi, tekkeyle bağlantılı başka birimler kullanılarak da giderilebiliyordu. Onaltıncı yüzyılda İstanbul'daki Halveti tekkelerinden birçoğu kendi matbahına sahipti. Bu tür tekkeler cami-tekke, mescit- tekke veyahut sadece tekke olan mütevazı binalardı. Bazılarının ise kendine ait özel matbahları mevcut olup, incelediğimiz vakıf belgesi bulunan yirmi altı tekkeden on yedisi kendi matbahlarına sahip bulunuyordu. Balat, Küçük Ayasofya, Merkez Efendi, Mimar Acem Ali, Ramazan Efendi, Eyüp'teki Şah Sultan, Yahya Kethüda, Soğukkuyu, Mehmed Ağa, Doğanca Ahmet Paşa cami-tekkeleri; Alaeddin Efendi, Süleyman Ekmeleddin, Koruk, Hacı Kadın ve Koğacı Dede mescit-tekkeleri; Sokullu Mehmed Paşa ve Sinan Erdebili tekkeleri matbaha sahip olan yapılarıdır.¹⁶

Bunlardan bazılarında tekke şeyhine ve dervişlerine ne kadar yemek verileceği vakfiyede belirtilmişken, diğer bir kısmında buna gerek duyulmamıştır. Atik Valide Teknesi'nin içinde bulunduğu külliyenin imaretinde kime ne kadar yemek tahsis edildiği vakfiyede ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştı.¹⁷

Tekke Eğitimi

¹⁵ Reşat Öngören, "Osmanlılarda Tasavvuf-Anadolu'da Sûfiler, Devlet Ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)", s. 256, İz Yayın., İstanbul 2000.

¹⁶ Bkz. Ayşe Bölükbaşı, "XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri", Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://dergipark.gov.tr/bseusbed>, C. 3, S. 1, s. 214-239, Haziran 2018

¹⁷ Nurbanu Sultan Vakfiyesi, VGMA. D, nr. 2113, s. 281-309; Vakfiyenin Türkçesi, VGMA. D, nr. 1766, s. 136-170; Atik Ali Paşa Vakfiyesi, Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 3673, vr. 18b-23a; Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, "953 (1546)Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri", s.369, İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.

Osman Bey vefâtı esnâsında oğlu Orhan Gazi'ye yaptığı tavsiyesinde bilmediği konuları âlimlere danışmasını söylemektedir. Orhan Gazi, kardeşi Alâeddin'i hükümdar olarak teklif ettiğinde, Alâeddin Bey; "...Gel kardeş atamızın duası ve himmeti senünledür... ve hem azizler dahi seni kabul ettiler" cevabını vermiştir. Bu beyanlar Osmanlı Sultanlarının devletin kuruluşundan beri ulema ve meşâyihе saygı gösterdiklerine işaret etmektedir.

Tekke eğitimi zorunlu değildir, belli bir yaş sınırı yoktur, mürşid gereklidir, birebir eğitimidir, mürşidler arasında mürid alışverişi vardır, teslimiyetçi bir eğitimidir, süresi belli değildir (gece gündüz tekkede kalan tasavvuf erbabı olduğu gibi gündüzleri normal iş hayatını sürdüren talipler de vardır. Devamlı tekkede kalanlar, kurumun iç hizmetlerini de yürütürler. Özellikle toplu zikirlerin yapıldığı "ihya geceleri" nde tekkedeki hizmetleri yürütmek önemli bir meseledir.), masrafları genellikle vakıflar karşılar, özel bir mekân gereklidir, (Türkçe, Arapça, Farsça) dil öğretilir, bazı klasikler topluca okunur, günlük dualar okunur, güzel sanat eğitimi de verilir, eğitimi bitiren herkes mürşid olmaz, birden çok tarikattan el alınabilir ve hayat boyu eğitim vardır.¹⁸

Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde beylik seçimi vezirler, beylerbeyleri ve ahîlerin ellerinde idi. Dolayısıyla tasavvufi zümre olarak ahîlerin, beylik seçiminde doğrudan karar mercii konumuna geldikleri görülmekteydi. Osman Gazi kendisi Mevlana Celaleddin-i Rûmî'nin manevi evlâdı olmayı isteyecek kadar Mevlana yoluna bende olmuş durumdaydı. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa Konya'ya gidip Hazretin makamını ziyaret etmiş, Mevlana'nın başındaki güneş işlemeli serpuş Süleyman Paşa'ya hediye edilmiş, Konya'da Mevlana çevresinin duaları alınmıştı. Yıldırım Bâyezid'e kadar bütün Osmanoğulları Mevlânâ'nın bu gümüş işlemeli serpuşunu başlarına sarmış, askerlerine de üniforma olarak daha birkaç asır onun beyaz üsküfüne benzer başlıklar giydirmişlerdir.¹⁹

İlim erbâbinâ ve tasavvuf zümrelerine duyulan güven; devlet adamlarının tasavvufa meyletmelerini, devlet erkânının desteğiyle tasavvufi faaliyetlerin geniş coğrafyalarda rahatlıkla sürdürülmesini sağlamıştır. Gönül verdikleri tasavvuf büyüklerinin dergâhlarını ziyaret eden devlet yetkilileri yeni zaviyeler inşa etmişler ya da var olan zaviyelere mali destekler vermişler, dergâhların kullanımına sunulan vakıflar kurmuşlardır.²⁰

Osman Bey Beyliğin başına geçtiği zaman etrafı Edebâlî, oğlu Şeyh Mahmud, Ahî Şemsüddîn, Dursun Fakih, Kasım Karahisarî, Şeyh Muhlis Karamanî, Âşık Paşa ve Elvan Çelebi²¹ gibi ilim, iman, irfan adamları, "evliya" bilinen şahsiyetler ve "Türkmen Babaları" ile dolmuş, devletin teşekkülünde rol alan güçler arasında ahîler fiilen yer almış bulunuyordu.²² Bu yüzden daha ilk günlerde Osmanlı akınları bir gazâ mahiyetini almış, beyleri "gazi" olan, orduları da "gazilerden teşekkül eden devlet"²³ manevi bir temel üzerine bina edilmeye başlanmıştır.

¹⁸ Kara, age, 109-115

¹⁹ İskender Pala, "Kudemânın Kırk Atlısı", s. 13, Ötüken yayınları, İstanbul 1999.

²⁰ Metin İzeti, "Balkanlarda Tasavvuf", Gelenek Yayınları, s. 276, İstanbul 2004.

²¹ Taşköprizade İsamüddin Ahmed, "eş-Şekaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye", Dersaadet, İstanbul, tarihsiz, s. 6-8; Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi", c. I, s. 561.

²² Osman Turan, "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi", c. II, s. 32, Ötüken Neşriyat, Ankara 2004.

²³ Taşköprizade, "eş-Şekaiku'n-Numaniyye", s.6-7; Turan, "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi", c. II, s. 32.

Osman Bey Karacahisar'da Cuma, Eskişehir'de de bayram namazını, bir ahî olan Dursun Fakih'e kıldırıp hutbeyi kendi adına okutarak beyliğini ilan etmiş, sonra da "âdet-i hasene"ye temessüken, kayınpederi Şeyh Edebalı'ya "emr-i fetvâ" ya memur etmiş, irtihalini müteakip de onun damadı Dursun Fakih'i istihlaf (Yerine atamış) etmiştir.²⁴

Müntesipleri "delişmen tabiatlı, garip etvar (tavır) lı"²⁵ dervişlerden oluşan ribat teşkilatı, kuruluş dönemi Osmanlı coğrafyasında rol oynayan önemli bir müesseseye olmuştur. Hem sosyal hayatın nizamını hem de idari teşkilatın beklentilerini karşılayan ribat teşkilatı, iman ve ideal sâhibi mensuplarıyla o günün beklentilerini yerinde karşılayan sağlıklı bir yapılanma hüviyetine bürünmüştür. Kuruluş döneminde Osmanlı devletinin iskân politikasına destek veren ve iktisadi sorunlarını çözmeye çalışan ribat teşkilatı temsilcilerinin başında, binlerce mürîdi ile Sarı Saltuk ve Barak Baba, Toptuk Emre ve Geyikli Baba gibi önemli şahsiyetler gelmektedir.²⁶

Dinin esaslarını öğrenmek, iman, ibadet ve ahlâkın ana ilkelerini kavramak, abdest namaz gibi dini pratiklerin uygulamasını yapmak, kısaca farzları ve haramları tanımak zorunludur. Her Müslüman bunları ergenlik çağına eriştiğinde öğrenmeli ve uygulayabilmelidir. Tekke eğitimi ise bu safhalardan sonra başlayan bir eğitim olup tabiri caizse zorunlu değil seçmelidir. Ancak, belli bir yaşa geldiği halde yukarıda sıralanan temel ilkeleri öğrenemeyen müridlere bu esaslar öğretilir, daha sonra esas derse geçilir. Kısaca tekke eğitimi almak dini açıdan zorunlu değildir. Sufilere göre Allah'a giden yollar sınırsızdır. Bunlardan biri de tasavvuf yoludur. Bu yol da kendi içinde yollara ayrılır. Bu "yol" ların çeşitliliği insan yaratılışından kaynaklanmaktadır.²⁷

Normatif yönelimli yasaklamacı eğitim anlayışını, değer yönelimli sevgi anlayışıyla dengeleme ve değerleri içselleştirme yolunda yeri doldurulamayacak kurumlar olması, tekkelerin her dönemde varlığına ihtiyaç hatta gereklilik duyurmuştur. Tekkelerde kişiyle bire bir ve rüyaları dâhil olmak üzere her hâliyle çok yönlü olarak ilgilenilerek kişiliğin geliştirilmeye çalışılması hiçbir çağda kolay kolay temin edilebilecek bir model değildir. Gönüllü olarak kendi iradesiyle bu eğitim sürecine katılan mürid, yaşadığı nefis terbiyesiyle aynı zamanda bir yaşam kültürü edinerek sosyalleşmekte ve toplumun bu kültürle bütünleşmesine aracılık etmektedir. Sadece ibadet değil aynı zamanda ahlâk ve erkân terbiyesi, müzik ve edebiyat zevkleri veren tekkeler bu özellikleri ile yüzyıllar boyunca müntesiplerini hem erdem ve zarafet sahibi hem de sanatın birçok dallarında üstat kimseler olarak yetiştirmişlerdir. Özellikle şiir ve musiki alanında tekkelerden sayılamayacak kadar çok isim yetişmiştir.

Dinin "olmazsa olmaz" ları bellidir. Bunları iki başlık altında toplamak mümkündür: Farzlar ve haramlar. Bu iki konuya dikkat ederek yürüyen bir Müslüman hedeflediği noktaya ulaşabilir. Fakat söz konusu yolculuğu tasavvufî bir neşve ile yapmak isteyenlerin bir şey daha yapması gerekir: Bu yolda kendi-sine rehber olacak bir şahsı bulmak ve onunla yürümek. Yani tasavvufî yol, kendimizin icad ettiği usullerle veya kitaplar okuyarak, belgeseller seyrederek kat edilebilecek bir yol değildir. "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır" sözü bu anlamdadır. Yoksa "tasavvufî hayata girmeyenin hali haraptır" anlamında değildir. Yaşayan bir insandan feyz

²⁴ Gündüz, age, s. 14.

²⁵ M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu", s.146,171, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

²⁶ Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi", c. II, s. 300; Gündüz, "Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri", s. 15-16.

²⁷ Kara, age, s. 109

almadan gönlünü saf hale getirenlere ise "Üveysi" denir. Ancak bu istisnâî bir durumdur. Bilindiği gibi istisnalar kaideyi bozmaz.²⁸

Tasavvuf için yapılan pek çok tanımdan birinde, tasavvufun "ilm-i mücahede" olarak tarif edilmesi kâmil insanı ortaya çıkaracak sürecin çetin bir sınav içerdiğini gösteriyor. Tarikatlerin bu yöndeki işlevleri izlendiğinde, insanın nefisini yani kendini aşmasında tekkelerin verdiği yönlendirici desteği görmemek imkânsızdır. Temelde nefis terbiyesi veren ve insanın bencil duygularıyla cihat etmesi esasında kurumsallaşan tekkeler gerektiği zamanlarda eli silahlı düşmanla doğrudan cihat yapmak üzere müritlerini cepheye de göndermekte tereddüt etmemişlerdir. Son olarak Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda bunun örnekleri görüldüğü gibi önceki yüzyıllarda sınır boyu ribatlardaki dervişlerin görevleri bir yandan da düşmanla savaşmak olmuştur.

Müslüman coğrafyanın hemen her bölgesinde bir halk iradesi sonucu olarak vücut bulan tekkeler, tamamlayıcı ve besleyici işlevleriyle devletin de saygı, destek ve himayesini görmüşler; hatta Osmanlılar örneğinde görüldüğü gibi, yönetimin en tepesinden başlamak üzere her kademedeki devlet adamı çeşitli tarikatlar vasıtasıyla tekkelerin mensubu olmuşlardır. Temelde kendi öz kaynakları ve vakıfları ile varlığını devam ettiren tekkeler zaman zaman sultanların ve servet sahibi paşaların yardımlarıyla eksiklerini ve ihtiyaçlarını tamamlamışlardır.

Tekkedeki faaliyet, her ne kadar insandan insana bir irşad eğitimi olarak yürütülüyor olsa da yine kitaba dayalı bilgiden uzak kalınmıyordu. Bu amaçla birçok tekkenin hatırı sayılır miktarda kitap içeren kütüphanesi ve bu kitaplar arasında tasavvuf kitaplarının yanında fıkıh, tefsir gibi diğer dinî ilimlere ait kitaplar hatta astronomi ve benzeri alanlarla ilgili eserlere yer veriliyordu. Ayrıca her tekkenin ortak okuma kitabı olarak tespit edip izlediği eserler bile vardır. Örneğin Mevlana'nın Mesnevi kitabı Mevlevihanelerin yanında bazı Nakşibendî tekkelerinde de program dâhilinde okunan kitaplar arasındadır.

1550-1560 yılları arasında sırf Anadolu Vilayetinde 342 câmi, 1055 Mescid ve 110 medresenin yanında, 626 zaviye ve hankâh, bir kalender-hane ve bir Mevlevihane'nin bulunduğu tesbit edilmektedir. Masrafları evkaf gelirlerinden karşılanan bu müesseselerin varidatından 121 müderris, 3756 hatip, müezzin ve imamın yanında 3229 şeyh, şeyh-zâde ve mütevellinin maaş aldıklarının nakledilmiş bulunması bu gayretlerin boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekici bir husustur.²⁹

Tekkelerin sayısını, hatta bir şehirdeki tekkelerin sayısını dahi tam olarak tespit etmek imkânsızdır. Zaman içinde tekkelerin bir kısmı kapanmış, yeni tekkeler açılmış olduğu gibi kimi tekkeler bir tarikattan diğer tarikata geçmiş yahut tekke iken medrese, mescit olarak işlevine devam etmiştir. Osmanlı devletinin en büyük şehri olan İstanbul'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarında 400 civarında, 1913 yılında yapılan tespite göre ise 259 adet tekkenin mevcudiyeti söz konusudur. Bir diğer büyük şehir olan Bursa'da tekkelerin faaliyetine son verildiği tarihte faal tekke sayısının kırk olduğu bilinmektedir. Bu sayılar diğer şehirlerimiz için de bir kıyas ölçüsü olarak düşünülebilir. Ancak kimi şehir geleneğinde hususi tekke binaları yerine ev-tekke modeli geçerli olmuştur. Buralarda daha sınırlı bir fonksiyonla fakat yine de irşad ve ayin faaliyetinin sürdürüldüğü bir ortam söz konusudur. Ev-tekkeler genellikle tarikat şeyhinin

²⁸ Kara, age, s. 110

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzı", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası İFM, XXIII, s. 242, İstanbul 1962-1963.

evinin aynı zamanda toplanma yeri olarak kullanılmasıyla ortaya çıkan nispeten teşkilatsız ve teşrifatsız ayin mekânlarıdır. Mesela bir tarikat şehri olan eski Diyarbakır'da tekke sayılarının düşüklüğü ancak bu şekilde açıklanabilir. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Şöhretli bir ilim adamı olup Diyarbakır'da yetişen birçok fikir ve sanat erbabı ilk feyizlerini kendisinden aldığı Kadirî şeyhi olan Şaban Kâmî Efendi, Arap ve Acem dil ve edebiyatına vakıf olması yanında her iki dilde de manzum eserleri bulunmaktadır.³⁰ Bu zat aynı zamanda evini tekke olarak hizmete açan kişilerden biriydi.³¹ Buna mukabil Mevlevî dergâhları ve diğer tarikatların asitane olarak hizmet veren yapıları mimarî bakımdan kendilerine özgü bir yapıda oldukça teşkilatlı yapılardır.

Tekkelerin yönetimi şeyhlik sistemine bağlı olarak genellikle babadan oğula geçmekteydi. Bu durum zaman zaman içinde her şehirde şeyh ailelerinden müteşekkil öbekler oluşturmuştur. Şehrin kanaat önderleri ve sözü dinlenen bu saygın kişileri halkın arasında daima görünmeyen bir denge ve istikrarın sağlayıcıları olarak ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Tekke aileleri arasında gerçekleşen akrabalık bağları zaman içinde ördüğü ağ ile tarikat yoluyla kazanılan zarafet kültürünün nesiller arasında dolaşıma girmesine sebep olmuştur. Toplumda maddi iktidara sahip hanedanların yanında maneviyat hanedanları bu şekilde var olarak seviyeli ve gelenekli bir toplumsal huzurun oluşmasına sakin ağırlıklarıyla yön vermişlerdir.

Tasavvuf gruplarına böylesi imtiyazlar verilmekle birlikte, gerektiğinde de tasavvufi zümrelerin kimi faaliyetleri yakın takibe alınmış, sūfî gruplar kontrol altında da tutulmuştur. “Nâ-mâkul fiillerde bulunduğu, âyende ve râvendeye hizmette kusûru” tesbit edilen dervişler başıboş bırakılmamış, ihtâr edilmiş, cezalandırılmış veya sürgün edilmiştir. Bu durumun en açık örneği, Orhan Gazi tarafından Bursa ve havalisindeki dervişlerin teftiş edilmesidir.³²

Orhan Bey zararlı ve bâtil tarikat mensuplarının kontrol ve tâkibini emretmiş ve suçluları cezalandırmıştır.³³ Bundan da anlaşıldığı kadarıyla tasavvufi zümreler büsbütün kendi haline başıboş da bırakılmadığı görülmektedir.

Osmanlı kültür hayatında Sanayi-i Nefise yani Güzel Sanatlar Akademisi kurulana dek toplumdaki güzel sanatlarla ilgili eğitim de yine tekkelerde yürütülmüştür. Sporla ilgili faaliyetlerde bulunmak da tekkelerin faaliyet alanları arasındaydı. Bu nedenle okçular ve pehlivanlar tekkesi kurulmuştu. Tekke ve dergâhlarda eğitimlerini sürdüren dervişler hayatın her alanına yönelik faaliyetlerde bulunmuşlar bunu yaparken de kendi deyişleriyle “el kârda gönül yârda” olma ilkesini uygulamayı başarmışlardır.

Manevî terbiyenin en mühim gayelerinden biri “el kârda gönül Yâr'da” düstûrunu kazandırmaktır. Bu düstur sadece ibadetler esnasında değil, dünya ile meşguliyette bile gönlü Hakk'a verebilmek ve hayatın hiçbir safhasında O'ndan gâfil kalmamaktır. Böylece daimî bir zikir hâline kavuşabilmektir. Bâyezîd-i Bistâmî Hazretleri buyurur:

³⁰ Sait Mermutlu, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: VI, Kasım 2011

³¹ Şevket Beysanoğlu, (1957-1960), Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları II. Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, s. 41. İstanbul

³² A.Yaşar Ocak, “Zâviyeler”, Vakıflar Dergisi, c. XII., Ankara 1978, s. 257.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Tarihi”, c. I., s. 531, Ankara 1972.

“Ne mutlu o kimseye ki, bir tek endişesi vardır (yani dâimâ bir ve tek olan Allâh’a yönelmiş hâldedir). Kalbini; gözünün gördüğü, kulağının duyduğu mâlâyânî şeylerle meşgul etmez. Kim mârifetullah sırrına ererse, kendisini Allah’tan alıkoyan her şeyden yüz çevirir.”³⁴

Tekke / Tarikat etkinliklerinin tekke, zaviye, dergâh, hankâh, âsitane gibi adlarla anılan mimari yapılarda yürütüldüğünü görmekteyiz. “Tarikata girmek isteyen taliplerin, bir törenle şeyh tarafından tarikata kabul edilirdi. Talip bu kabulden sonra mürid olarak tarikatın kural ve yöntemlerine göre eğitildikten sonra, seyr-u sülûk denilen manevi yolculuğunu sürdürürdü. Tekke eğitimini tamamlayan mürid, şeyhin halifesi olur ve onun adına tarikat etkinliğini sürdürürdü. Tekkelerde eğitimin başlıca yöntemleri zikir ve halvet hücrelerinde uygulanan çiledir.”

Anadolu’da faaliyet göstermiş belli başlı tekke/dergâh akımları arasında Halvetilik, Nakşibendilik, Kadirilik, Rufailik, Halvetilik, Celvetilik, Mevlevilik, Gülşenilik, Şazelilik, Bektaşilik, Cerrahilik, Melamiliği olarak sayabiliriz.

Osmanlı Devleti, toplumu bir arada tutmak, asayişini sağlamak ve savaş zamanlarında cephelere gönderebilmek için tekkelerden sivil toplum örgütü olarak yararlanmıştı. Osmanlı’nın manevi kurucusu Ahi tekkesi sahibi Şeyh Edebalî’ydi. Başlangıçta Bektaşî tekkeleri, sonraki dönemde Mevlevî tekkeleri ordunun; Ahiler de esnafın maneviyatını inşa etmede önemli görevler üstlenmişler. Nakşibendîler de özellikle ahlaksızlığa karşı hassasiyetleri ve cihada önem vermeleriyle İslâm toplumunu geliştirmede hayırlı hizmetler yapmışlardı.

Osmanlı devleti; tarihinin her döneminde tarikat görünümündeki oluşumları da tasavvuf adıyla gerçekleşen kimi aykırı uygulamaları da yakından takip etmiş, bu oluşumları kontrol altına almıştır. Hurufiler, Kalenderiler, İşkîler, Cevlâkîler, Babaîler, Melâmîler Osmanlı topraklarında ayrılıkçı ve tepki çeken fikirlerini yaymaya çoğu zaman fırsat bulamamışlardır.³⁵

Mânevî terbiyenin en mühim gâyelerinden biri de “el kârda gönül Yâr’da” düstürünü kazandırmaktır. Bu düstur ise, sadece ibadetler esnâsında değil, dünya ile meşgûliyette bile gönlü Hakk’a verebilmek ve hayatın hiçbir safhasında O’ndan gâfil kalmamaktır. Böylece dâimî bir zikir hâline kavuşabilmektir.

Bu hâl, gönlü dâimâ rızâ-yı ilâhî istikâmetinde tutan ve günahlara meyletmekten koruyan, mânevî bir uyanıklık, firâset ve basîret nûruna vesîledir. Zira âyet-i kerîmede buyrulur:

“Allâh’ı unutan ve bu yüzden Allâh’ın da onlara kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın. Onlar yoldan çıkan kimselerdir.”³⁶

Nitekim günahlar da, Allah’tan gâfil kalındığı zaman işlenir. Hiç kimse besmele çekerek bir kardeşine çelme takamaz. Kalbi “Allah” diyen biri; kalplere diken batıramaz; bile bile kul hakkına giremez; haramlara dalamaz.

Bâyezîd-i Bistâmî Hazretleri de, bu istikâmet hâlini, nice kerametten üstün görmüştür. Nitekim kendisine bir gün:

“–Efendim, siz su üstünde yürüyormuşsunuz!” dediler. Hazret ise:

³⁴ Sehlegî, “en-Nûr”, s. 170; Abbâs, “Ebû Yezîd”, s. 73.

³⁵ Gündüz, s. 65.

³⁶ Kur’an-ı Kerim, Haşr Suresi, 19. Ayet.

“–Bir çöp de su üstünde yüzer.” cevâbını verdi.

“–Havada uçuyormuşsunuz!” dediler.

“–Kuş da havada uçar.” buyurdu.

“–Bir gecede Kâbe’ye gidiyormuşsunuz!” dediler.

“–Bir cin veya şeytan da bir gecede Hindistan’dan Demâvend’e gidiyor.” buyurdu.

“–Peki, o hâlde gönül erlerinin işi nedir?” diye suâl edilince:

“–Allah Teâlâ’dan başkasına gönül bağlamamak!”³⁷

Tekkeler, sadece bir zikir yeri değildi, çok yönlü maneviyat dergâhlarıydı, barış zamanında bir medrese, bir nasihat evi, bir misafirhane, bir yardım kuruluşu olarak çalışır; savaş zamanında halkı cihada teşvik eder, cephe gerisindeki toplumun maneviyatının bozulmasına engel olurdu. Bu yönüyle her biri, çok fonksiyonlu bir sivil kuruluştur.

Ulu çınar gibi kısa zamanda büyüyüp geniş coğrafyalara kol ve kanat geren Osmanlı Devleti Osman Bey’den itibaren Bizans imparatorluğunu dize getirmiş, gerçekleşen fetih ve zaferlerle devlet-i âliye konumuna gelmiştir. Alp Gündüz, Gazi Rahman, Akça Koca ve Köse Mihâl gibi gâzîler, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Dursun Fakih, Şeyh Edebâlî, Ahî Evran-ı Velî ve Baba İlyas çizgisindeki derviş kitlelerle Osmanlı toplumu neşvü nemâ bulmuştur. Orhan Gazi’nin Bursa’yı fethetmesinde ve Rumeli’ye yönelmesinde Lala Şahin ve Hayrettin Paşalar kadar Dâvûd-ı Kayserî, Çandarlı Kara Halil, Karaca Ahmed ve Geyikli Baba gibi sûfî şahsiyetlerin de ciddî rolü olmuştur.³⁸

Tekkeler, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e toplum içinde örgütlü tek sivil yapıydı. İlmiye sınıfının büyükleri seslerini üç kişiye duyuramazken sıradan bir tekke bile binlerce insanı bir araya getirebiliyor, toplumun haklarını devlet karşısında savunabiliyor, isteklerini devlete kabul ettirebiliyordu. Kurtuluş Savaşı’na yaptıkları katkı, bu kurumları Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda daha da güçlendirmiş ve toplumun neredeyse tek sivil sözcüsü haline getirmişti. Nitekim Şeyh Said ve arkadaşları on binlerce insanı silâh altına alabilecek ve isyana sevk edebilecek bir güce ulaşmışlardı.

Merhum Prof. Fuad Köprülü "İslâmiyet" ten sonraki Türk Edebiyatı çalışmasında, milli ruhu ve milli zevki anlayabilmek için en çok tetkike layık bir devir, halk lisanını ve halk veznini kullanmak suretiyle geniş bir kitleye hitabetmiş eserleri asırlarca yaşamış büyük mutasavvıflar devridir... Eski zamanlarda Acem ve Tanzimat’tan beri Avrupa tesiri altında kendi milli şahsiyetimiz unutulduğu için halka ait olan, halktan gelen her şey gibi bu halk-tasavvuf edebiyatı da şimdiye kadar ihmalkâr bir surette, hatta istihfafla telakki edildi. Acem taklidi sanatkârların yanında halk mutasavvıfları unutuldu. İlk safhalarında -belki de propagandacı bir gaye takip ettiği için- biraz kuru ve basit eserler veren bu edebiyat, asırlar boyunca incele incele Türk’ün milli: dehasını gösterecek derecede hususi bir mahiyet almış, Acem mutasavvıfların en yüksek mahsulleriyle ölçülebilecek eserler vücuda getirmiştir. Araplar’da ve Acemler’de benzerlerine tesadüf edilemeyecek kadar milli olan bu avamî tasavvuf edebiyatı, işte bundan

³⁷ Feridüddin Attâr, “Tezkire”, s. 201; Bkz. Süleyman Uludağ, Feridüddin Attâr, “Tezkiretül Evliya”, Semerkand Yayınevi, Eylül 2013.

³⁸ Ahmet Akgündüz, “Pazar Söyleşisi – Osmanlı Maneviyatla Yükseldi”, Sağduyu Gazetesi, 07.02.1999.

dolayı hususi ve itinalı tetkiklere layıktır... " ³⁹ diyerek tekke edebiyatının Türk edebiyatı içerisindeki önemine işaret eden Köprülü, bu alanda çok ciddi araştırmalar yapılmasının gerekliliğine dikkat çeker. Fuad Köprülü, 1918 yılında, daha önceki dönemlerde eşine rastlayamayacağımız, her zaman bir temel eser olarak karşımıza çıkan, bugün bile aşılamayan "Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar adlı eserini ortaya koymuştur." Türk edebiyatı tarihinin mükemmel bir şekilde yazılabilmesi için Türker'de tasavvuf akımının ve tarikatların iyi incelenmesi gerektiğini çok iyi bilen Köprülü'nün bu eseri tekke edebiyatımızın temel kaynaklarından birisidir. Bu eserde Orta Asya'da tasavvufun Türkler arasında yayılmasıyla teşekkül etmeye başlayan tekke edebiyatının nasıl başlayıp ne şekilde geliştiği, Anadolu'ya intikali ve buradaki yayılması, kaynaklardaki bilgiler en ufak noktalarına kadar değerlendirilerek ele alınmıştır. ⁴⁰

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde yapılan çok satıdaki inceleme ile Tekke eğitiminin nasıl yürütüldüğüne dair bilgiler gün ışığına çıkarıldı. Yalnız bu noktada yeni çalışmalarda 1925'e kadar yayınlanan eserlere göre bir farklılık vardı. Osmanlı döneminde söz konusu eserleri kaleme alanlar o tekkelerden feyz alan, o müesseseyi "içerden" tanıyan kimselerdi. Son otuz yılda bu literatürü bütün inceliğiyle sunanların ise böyle bir şansı olmadığı için kitaplardaki bilgileri belli bir üslupla te'lif etmekten başka yapabilecekleri bir şey yoktu.

İkinci problem ise, belli bir süre için de olsa tekke ve tarikat üzerindeki baskıdır ki, bu da birçok insanı daha temkinli konuşmaya, daha dikkatli yazmaya, resmi tavırla ters düşmemeye sevk etmiştir. Bu sorunlar giderek makası açtığı için, gelenekten uzaklaşma tabii bir tavır gibi algılanır hale gelmiştir. "Zamanımız tarikat zamanı değildir" düşüncesinde bulunanlar olduğu gibi, "Eskiden tekke mi vardı?" sorusunun ardına saklananlar da olmuştur.

Seksen beş yıllık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konu ile ilgili bir eser ortaya koyamamasının da ana sebebi bu olmalıdır. Buna karşılık İlahiyat ve Diyanet camiasının dışında sosyal tarih, sosyoloji ve antropolojide yetkin danışman hocaların rehberliğinde yapılan çalışmalar daha "cesur" görülmektedir. Çünkü araştırmacının "tarikatçı" diye yaftalanma korkusu yoktur.

Ama görülen o ki, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Tekke ve Zaviye gibi kurumlar büyük hizmetler icra etmişlerdir. Şüphesiz bu işi icra eden insanların yaşam biçimleri, sosyokültürel yapıyı doğrudan etkilemiştir. Bugünün penceresinden bakıldığında günümüz insanı yetişme tarzı ve yaşadığı ortamda o güne göre yaşadığı büyük farklılıklar nedeniyle önyargılı bazı tavırlar sergileyebilmektedir.

Bu sebepten dolayı esas olan şey, konuyla ilgili araştırma yapıp sonuçlarını insanlığa arz edenlerin, olumlu yaklaşımlarını daima korumaları olacaktır.

³⁹ Prof. Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar", s. 1-2, Ankara 1984.

⁴⁰ Azmi Bilgin, "Fuad Köprülü ve Tekke Edebiyatı", İlmî Araştırmalar 4, İstanbul 1996. Dönemin müsteşriklerinden Kleman Huar, J. H. Mortmann ve Jul Nemet kaleme aldıkları tanıtma yazılarında ("Tenkit ve Tahlil: Garp'ta Şark Eserleri", Türkiyat Mecmuası, I, [İstanbul 1925], s. 267-289) Köprülü'nün bu eseriyle ilgili hayranlıklarını dile getirmiştir.

KAYNAKLAR

- Acun Fatma, "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Değişme ve Süreklilik", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999)
- Akdağ Mustafa, "Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi", Cem Yayınevi, İstanbul 1974.
- Akgündüz Ahmet, "Pazar Söyleşisi – Osmanlı Maneviyatla Yükseldi", Sağduyu Gazetesi, 07.02.1999. Vefa Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1998.
- Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, (1942) C. 2, İstanbul 1974,
- Barkan Ömer Lütfi, AYVERDİ Ekrem Hakkı, "953 (1546)Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri", İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.
- Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzı", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası İFM, XXIII, İstanbul 1962-1963.
- Bilgin Azmi, "Fuad Köprülü ve Tekke Edebiyatı", İlmî Araştırmalar 4, İstanbul 1996
- Bölükbaşı Ayşe, "XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri", Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://dergipark.gov.tr/bseusbed>, Haziran 2018
- Demirtaş Yavuz - KAMILOĞLU Ramazan, "Tasavvufi Kurumların Fonksiyonları ve Türk Musikisine Katkıları", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2017/8(2)
- Gündüz İrfan, "Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri", Seha Neşriyat, İstanbul 1983.
- İzeti Metin, "Balkanlarda Tasavvuf", Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Kara Mustafa, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, 2008 107-1
- Köprülü M. Fuad, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu", Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Köprülü Fuad, "Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar", Ankara 1984.
- Mermutlu Sait, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: VI, Kasım 2011
- Ocak A. Yaşar, "Zâviyeler", Vakıflar Dergisi, C. XII., Ankara 1978.
- Özköse Kadir, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Tekkelerin Fonksiyonu", <http://yenidunyadergisi.com/>
- Öngören Reşat, "Osmanlılarda Tasavvuf-Anadolu'da Sûfiler, Devlet Ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)", İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Öztuna Yılmaz, "Büyük Türkiye Tarihi", Ötüken Yayınevi, Tarihsiz.
- Pala İskender, "Kudemânın Kırk Atlısı", Ötüken yayınevi, İstanbul 1999.

Taşköprizade İsamüddin Ahmed, “eş-Şekaiku’n-Numaniyye fi Ulemai’d-Devleti’l-Osmaniyye”, Dersaadet, İstanbul, tarihsiz,

Turan Osman, “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi” Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

Uludağ Süleyman, Feridüddin Attâr, “Tezkiretül Evliya”, Semerkand Yayınevi, Eylül 2013.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, “Osmanlı Tarihi”, TTK yayınları, Ankara Tarihsiz.

Yılmaz H. Kâmil, “Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar”, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

Atik Ali Paşa Vakfıyesi, Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 3673, vr. 18b –23a.

Nurbanu Sultan Vakfıyesi, VGMA. D, nr. 2113, s. 281-309; Vakfıyenin Türkçesi, VGMA. D, nr. 1766, s. 136-170;

TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 40, “Tekke” Maddesi.